

СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА Й СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 316.628

Алексєєнко Т. Ф.

МОТИВАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА МЕХАНІЗМИ ЇЇ ФОРМУВАННЯ

Одним із вимірів соціальності людини є її поведінка як сукупність видимих вчинків і дій, що так чи так зачіпають інтереси інших людей, великих та малих соціальних груп та відображають рівень засвоєння нею соціальних норм, правил, принципів життєдіяльності в умовах взаємодії з навколишнім довкіллям. Із цим пов'язана актуальність її вивчення на сутнісному та змістовному рівні, а також у контексті з'ясування тих механізмів, які є її основними чинниками формування. Теоретичний аналіз проблеми та осмислення її практичного вираження сприятиме більш глибокому розумінню різних моделей соціальної поведінки, причин їх розвитку та її прогнозуванню, що, на наш погляд, може сприяти й розумінню та поліпшенню загальної соціально-педагогічної ситуації. Саме в такому контексті сформульовано мету та завдання нашої статті, у розв'язанні яких ми будемо спиратися на попередні теоретичні здобутки.

До проблеми вивчення соціальної поведінки, її мотивів і потреб учені зверталися в різних контекстах: їх генези й функціональної зумовленості (Л. Божович, М. Лісіна), ієрархії мотивів і мотивації (А. Леонтьєв), диспозиції потреб особистості та регуляції соціальної поведінки (В. Ядов), генези потреби «бути особистістю» (А. Петровський, В. Петровський), структури мотивів соціальної поведінки (І. Алтуніна), розвитку мотиву й мотивації досягнення успіху, їх позитивного підкріплення (Х. Хекхаузен, Д. Маккелланд, Дж. Аткинсон, К. Левін), походження мотивації влади з комплексу неповноцінності (А. Адлер), ситуаційних детермінантів поведінки, раціонально зумовлених вчинків, поведінкових реакцій (Г. Олпорт), механізмів виникнення нових мотивів і мотивацій через оперантне навчання (Б. Скіннер) та ін.

Однак, незважаючи на високий інтерес до соціальної поведінки представників різних наук, зокрема психології, соціології, соціальної психології, тема залишається недостатньо вивченою, актуальною, оскільки динамічними є соціальне життя й розвиток науки. Її актуальність для соціальної педагогіки зумовлена потребами теорії та практики в з'ясуванні та обґрунтуванні рушійних сил соціальної поведінки особистості та групи як основних суб'єктів соціальної та соціально-педагогічної взаємодії.

На наш погляд, у з'ясуванні сутності того чи іншого явища значна роль належить концептуальному підходу, який і забезпечує методологію дослідження. З цією метою було здійснено теоретичний аналіз наукових джерел, на підставі чого зроблено висновки, що наука про поведінку розвивалася на кількох принципових підходах, а саме:

— *зміщеної активності*, яка визначається інстинктами, що в реальності мають чотири основні характеристики: джерело (стан організму), мету, об'єкт, стимул (З. Фрейд) [7, с. 116 – 118];

— *механістичному*, який ґрунтувався на положеннях про те, що поведінку завжди можна достовірно визначити, передбачити й проконтролювати; що різні види поведінки розвиваються за однаковими основними принципами й закономірностями; що в контролі поведінки велику роль відіграють різні підкріплення та стимули (Б. Скіннер) [7, с. 337 – 351];

— *ціннісного підкріплення*, відповідно до чого вирогідніший потенціал поведінки в специфічних ситуаціях можна передбачити на основі очікувань та ціннісного підкріплення, яке, по суті, мінімізує покарання та максимілізує заохочення; різні типи поведінки зумовлені шістьма категоріями потреб: статусу визнання, захисту-залежності, домінування, незалежності, любові та прив'язаності, фізичного комфорту (Дж. Роттер) [7, с. 415 – 417];

— *інтераційному*, згідно з яким основними детермінантами поведінки є і риси характеру особистості, і ситуаційні перемінні її життя [7, с. 300];

— *диспозиційному* та теорії рис особистості, що обґрунтовують постійність поведінки людини навіть у часі й у змінених умовах життя, оскільки вважають її залежною саме від рис характеру (Г. Олпорт) [7, с. 271 – 303];

— *моделювання*, в основі якого правила поведінки формуються під впливом побаченого й почутого, унаслідок спостереження за іншими. Основними компонентами такого соціального навчання через спостереження є увага, запам'ятовування, відтворення й закріплення дії на основі позитивного підкріплення та самопідкріплення й саморегуляції шляхом установлення певної планки власних досягнень. Уміння людини усвідомлювати свої здібності, вибудовувати власну поведінку відповідно до ситуації та поставлених завдань передбачає врахування власного попереднього досвіду успіхів та невдач, досвіду інших. Також поведінка може змінюватися під впливом вербальних переконувальних та на основі емоційних підйомів (А. Бандура) [7, с. 380 – 392];

— *мотиваційно-потребнісному*, який пояснює поведінку людини двома глобальними категоріями мотивів: дефіцитарними – пов'язаними із задоволенням фізіологічних потреб; мотивами росту – метапотребами – пов'язаними з розширенням світогляду, набуттям нового соціального досвіду, з актуалізацією особистісного потенціалу й досягненнями. Схематично вони відображені в ієрархії потреб (А. Маслоу) [7, с. 487 – 501];

— *компенсаторному*, який формується на основі комплексу неповноцінності людини внаслідок її фізичних обмежених можливостей, надмірної опіки, відчуття покинутості та певної соціальної ізольованості або комплексу зверхності над іншими внаслідок перебільшення власних здібностей і постійного бажання бути визнаним (А. Адлер) [7, с. 168 – 171];

— *феноменальності* природи людини, яка на рівні поведінки може розкриватися в тому, що різноманітні форми поведінки виявляються в умовах відсутності будь-яких обмежень, поведінка особистості, як і сама особистість, є унікальними у сприйнятті іншими й часто ґрунтуються на суб'єктивному досвіді. Її можна зрозуміти тільки на основі холистичності, а пояснити – з позиції «Я-концепції «Хто Я?» в категоріях позитивного і негативного образу себе (К. Роджерс) [7, с. 529 – 551];

Кожен із цих підходів розроблений у межах різних теорій особистості й на прикладі різних цільових груп (клієнтів). Але, на наш погляд, разом вони можуть допомагати обґрунтуванню різних моделей соціальної поведінки особистості і групи. Прийняття такої сукупності є просто необхідним, оскільки соціальне середовище складається з різних типів суб'єктів, що зумовлює й мно-

жінність поведінкових реакцій, механізмів їх формування та детермінованість різними чинниками зовнішнього й внутрішнього життя. Усі названі підходи тією чи тією мірою розкривають основні характеристики різних моделей поведінки, а в своїй сукупності пояснюють особливості її формування, вияву і сприйняття в оцінці інших та самооцінці. Ігнорування будь-якого з них обмежить уявлення про соціальну поведінку в її багатовекторності й багатовимірності.

Логічно стверджувати, що:

— соціальний зміст поведінки виявляється в спілкуванні та різних видах діяльності, що відображають соціальні позиції та соціальні установки суб'єктів такого спілкування;

— сутність соціальної поведінки найбільшою мірою розкривається в контексті групової поведінки людини;

— мотивація не ототожнюється з мотивами, а являє собою динамічну категорію, яка містить не тільки мотиви, а й потреби, що визначають поведінку особистості в якійсь соціальній ситуації й певною мірою можуть бути визначені як готовність діяти певним чином для досягнення поставленої мети на основі розуміння цінності досягнення успіху та оцінки власних здібностей і зусиль, яких необхідно для цього докласти, у їх сукупності;

— динамічність визначається ієрархією мотивів і потреб у часі та в ситуації, значущістю й цінністю самої мети, самооцінкою власних здібностей, об'єктивною оцінкою витрат зусиль та часу, які необхідні для досягнення поставленої мети. Така факторна зумовленість динаміки мотивації соціальної поведінки особистості дозволяє зробити висновок про те, що залежно від дорослішання людини, зміни ситуації її соціального розвитку й соціальних домагаць, збагачення її соціального досвіду на основі досягнень і втрат, відповідного самопізнання й самовдосконалення в цьому процесі мотивація соціальної поведінки може змінюватися.

Отже, поведінка особистості тісно пов'язана з її актуальними соціальними потребами й значною мірою детермінована ієрархією її мотивів. До актуальних соціальних потреб передусім належать ті, що пов'язані з потребами перебування в групі (колективі) собі подібних (за віком, інтересами, переконаннями тощо), потребами в спілкуванні та самореалізації у своїх потенціях, а до мотивів – з особливостями сприйняття себе та оточення, а також із взаєминами з іншими. Ієрархія мотивів формується відповідно до уявлень про ідеал і під впливом різних соціальних ситуацій та соціокультурних умов того середовища, у якому особистість перебуває.

Існують різні класифікації соціальної поведінки, зокрема М. Вебера (за критерієм раціональності), Ч. Анковика (за критерієм соціально-культурної зумовленості), Дж. Келуджера (за критерієм ціннісної орієнтації), К. Левіна (за критеріями потреб та індивідуального реагування на ситуації). Така типологічна різноманітність свідчить про широкий діапазон мотивації щодо соціальної поведінки, зумовленої об'єктивними й суб'єктивними чинниками соціального життя. Однак загалом соціальну поведінку можна класифікувати тільки за ознакою соціальної спрямованості. На цій підставі загальноприйнято виокремлювати просоціальну й асоціальну, девіантну, поведінку. З позиції соціальної педагогіки особливий інтерес викликає саме девіантна поведінка та її різні види, яка потребує певної корекції на основі комплексного вивчення особливостей її вияву, оцінки вікових потреб та можливостей носіїв

цієї поведінки, а також умов середовища, найближчого оточення, у якому девіант формується й живе.

Як засвідчують спостереження, характер виявів соціальної поведінки залежить від особливостей взаємовідносин людини із соціумом, до якого вона належить, а саму поведінку можна розглядати як одну із форм організації психічного життя людини. Численні відхилення в поведінці від прийнятих норм здебільшого свідчать про наявність конфлікту між суспільними та особистісними інтересами, а також спробу людини уникнути виконання певних зобов'язань, відповідальності, подолати свою невпевненість, компенсувати не увагу до себе та своїх потреб і проблем, захистити власну самість, перевірити свої можливості.

Мотивація соціальної поведінки також може бути представлена на основі певної типології. До основних мотивів соціальної поведінки відносимо такі:

— *мотив досягнення людини* (він реалізується в активних прагненнях до високих результатів своєї діяльності, професійної успішності, високого життєвого комфорту, духовного вдосконалення, переваг над іншими тощо); його розвитку сприяє здатність особистості пов'язувати досягнуті результати з цілеспрямованими діями й затраченими зусиллями, інтелектуальний рівень;

— *мотив афіліації* (розкривається на рівні встановлення, підтримки, збереження гарних людських стосунків з іншими, передусім з референтної групи, усвідомлення їх цінності);

— *мотив влади* (формується звичайно, на основі комплексів неповноцінності чи завищеної самооцінки людини; реалізується в різних видах поведінки, спрямованої на контроль над іншими людьми, їх залякування, примус, маніпулювання їхньою свідомістю, шантаж).

Осмислення визначених мотивів підштовхує нас до висновку, що насправді вони майже не трапляються в чистому вигляді, хоча їх чітко домінування можна простежити на прикладі окремих осіб та в окремих соціальних ситуаціях самоствердження. Здебільшого такі мотиви існують у комбінованому вигляді й ситуативно виходять на домінуючі позиції в системі мотивації соціальної поведінки особистості.

Вочевидь, передумови розвитку соціальної поведінки, її мотивації спостерігаємо вже в ранньому дитинстві, коли діти в своїх оцінках різних фактів, ситуацій, ставлень ще залежні та орієнтовані на оцінки найближчих дорослих. Для цього періоду розвитку дитини в її поведінці характерне наслідування, яке підкріплене оцінками з боку найближчого оточення. Значний вплив на розвиток соціальної поведінки дитини в цьому віці має потреба в спілкуванні, ступінь її прив'язаності до батьків, емоційна захищеність та контакт з іншими дітьми.

У дошкільному віці дитини вже досить чітко можна простежити певні лінії соціальної поведінки. Їхньому оформленню значною мірою, на наш погляд, сприяють групові ігри, особливо сюжетні, соціально-рольові та на соціально-побутові теми, які стимулюють розвиток мотивів соціальної поведінки, а насамперед, мотиви досягнень, афіліації й просоціальної поведінки, яка розкривається на рівні бажань і фактів допомоги, співчуття та співпереживання, в альтруїзмі. Значною мірою розвитку й закріпленню моделей соціальної поведінки сприяють постійні контакти з однолітками, наявність серед них друзів.

У молодшому шкільному віці, унаслідок зміни ситуації соціального розвитку дитини у зв'язку з тим, що вона отримує новий статус (стає учнем), потрапляє в нове соціальне середовище (шкільне), розширює коло свого спілкування (однокласники), включається в інший режим роботи (навчальний процес), який поступово стає провідним видом діяльності, розширюється діапазон і поглиблюється зміст вимог, які до неї висувають, спостерігається диференціація у свідомості дитини тих чинників, від яких залежить досягнення цілей, пов'язаних з мотивами соціальної поведінки, формування власних адекватних оцінок і самооцінок у цих досягненнях, акцентування уваги на міжособистісних взаєминах. Молодші школярі завжди виявляють готовність допомогти тим, хто цього потребує, але, як правило, ще не мають чітких соціальних мотивів: у цьому віці для них важливо не бути самотніми (саме тому вони з таким задоволенням залучаються до виконання різних групових завдань, емоційно реагують на вдачі й невдачі всього класу, переживаючи їх як власні. Однак мотив досягнення в різних видах діяльності є одним із домінуючих. Очевидно, цим можна пояснити наявні в молодших школярів з цього приводу ревності, конкуренцію дітей, їхні переживання і страхи, які у виняткових ситуаціях навіть спричиняють суїцидальну поведінку.

У підлітковому віці діти зазвичай диференційовано виокремлюють і дають оцінки різним видам соціальної поведінки; однак самі оцінки ще достатньо суб'єктивні, емоційно забарвлені. Безпосередній вияв соціальної поведінки не має чітких тенденцій, оскільки перебуває в діапазоні крайніх оцінок доброго і поганого, а також детермінується потребами визнання, активного включення в колектив однолітків і, у зв'язку з цим, страхами бути знехтуваними. Готовність прийти на допомогу іншому найчастіше визначається не стільки потребою в цьому інших, скільки особистісним ставленням до конкретної людини, її сприйняттям як гарної чи поганої. На наш погляд, у площині такого суб'єктивного ставлення можна шукати й пояснення щодо виявів жорстокості підлітків у колективі однолітків чи щодо інших, хто викликає в них певні негативні емоції. Однак, якщо говорити про модель групової поведінки підлітків, то у фактах їх жорстокості (навіть до випадкових осіб) значну роль відіграє чинник «натовпу», коли всі діють солідарно, «як один», та чинник «групової, солідарної сили», який майже завжди гарантує перевагу. Але в такому процесі самоствердження групи завжди є лідер. У мотивації соціальної поведінки підлітків домінують мотиви солідарності (в основі яких страх бути знехтуваними) та особистісних досягнень.

У старшому шкільному віці діти усвідомлюють і об'єктивно оцінюють можливі вигоди й утрати в контексті різних моделей соціальної поведінки. Можуть достатньо точно оцінювати й зіставляти цілі якоїсь поведінки, засоби їх досягнення, їх доступність та правомірність, а також прогнозувати можливий її соціальний результат. Вони здебільшого цікавляться сутністю різних соціальних мотивів, аналізом мотивів власної поведінки й схильні до того, щоб аналізувати соціальні вчинки інших людей. У такому аналізі їх особливо цікавить моральний аспект поведінки й моральна оцінка відповідних вчинків. Це значною мірою позначене й на прийнятті ними рішення про те, допомагати чи не допомагати іншому, адже в його основу покладена оцінка не тільки того, чи справді така допомога необхідна, чому саме він має допомагати, але й

які наслідки може мати така допомога для кожної зі сторін, що подумає з цього приводу його оточення.

Готовність прийти на допомогу іншому та її надання в цьому віці дитини виявляються вже на основі оцінки об'єктивної необхідності такої допомоги. У соціальній поведінці старшокласників уже достатньо чітко розкриті планування міжособистісних контактів, установа гарних взаємин з тими чи тими людьми. Мотивація соціальної поведінки старшокласників орієнтована на соціальну успішність і формується на основі усвідомлення соціальних очікувань, власних можливостей і соціальних домагань, тобто корелюється з актуальними потребами в розвитку й самореалізації особистості цього віку, її соціального становлення.

Отже, соціальна поведінка особистості формується на основі її соціальної мотивації, зокрема соціальних потреб щодо належності до соціальної групи (чи груп), потребами спілкування, потребами повноцінної самореалізації й потребами соціального визнання. Структуру мотивації соціальної поведінки складають сукупність уявлень про мотиви такої поведінки, оцінку ймовірності їх досягнення в конкретній ситуації, цінність того чи того досягнення, оцінку власних здібностей і необхідних зусиль для досягнення поставленої мети. Домінуючим мотивом соціальної поведінки особистості можна вважати мотив соціальних досягнень, який на кожному з етапів її соціального розвитку наповнюється конкретним змістом відповідно до актуальних потреб розвитку й самореалізації, індивідуальних можливостей і здібностей. Існує певна закономірність у формуванні соціальної поведінки особистості на кожному етапі її розвитку, яка відображає схожість механізмів її формування, певну наступність, постійне збагачення змісту й форм залежно від виникнення нових потреб, накопичення соціального досвіду на особистісному рівні, його адекватної оцінки та врахування, а також зумовленість соціальними нормами і правилами, індивідуальними можливостями й здібностями, соціальними очікуваннями референтної групи та власними амбіціями (соціальними домаганнями).

Механізми формування соціальної поведінки, її детермінанти потребують подальшого теоретичного дослідження й експериментальної перевірки.

Література

- 1. Алтунина И. Р.** Структура и развитие мотивов социального поведения : учеб. пособие / И. Р. Алтунина. – М. : Изд-во Моск. псих.-соц. ин-та, 2006. – 112 с.
- 2. Вебер М.** Избранные произведения / М. Вебер ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко ; пер. с нем. – М., 1990. – С. 602 – 643.
- 3. Грушевицкая Т. Г.** Основы межкультурной коммуникации : учебник для вузов / Т. Г. Грушевицкая, В. Д. Попков, А. П. Садохин ; под ред. А. П. Садохина. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 352 с.
- 4. Дюркгейм Э.** Норма и патология / Э. Дюркгейм // Рубеж. Альманах социальных исследований. – 1991. – № 2.
- 5. Лацова Л. А.** Социологическая теория девиантного поведения / Л. А. Лацова, М. Ф. Шурупова // Социально-политический журнал. – 1993. – № 4.

6. Фролов С. С. Социология : учебник для высш. учеб. заведений / С. С. Фролов. – М. : Наука, 2000. – 256 с.

7. Хьелл Л. Теория личности. Основные положения, исследования и применение / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Изд-во «Питер», 2000. – 608 с.

* * *

Алексєєнко Т. Ф. Мотивація соціальної поведінки та механізми її формування

У статті розкрито сутність і зміст соціальної поведінки особистості, концептуальні підходи до її розуміння, класифікації, основні детермінанти й механізми формування, особливості вияву в дитинстві.

Ключові слова: соціальна поведінка особистості, мотивація й механізми формування соціальної поведінки.

Алексеенко Т. Ф. Мотивация социального поведения и механизмы ее формирования

В статье раскрываются сущность и содержание социального поведения личности, концептуальные подходы к ее пониманию, классификации, основные детерминанты и механизмы формирования, особенности проявления в детстве.

Ключевые слова: социальное поведение личности, мотивация и механизмы формирования социального поведения.

Alekseenko T. F. Motivation of the social behavior and mechanisms of its formation

In this article to inspecting essence and contents social's behavior personality, conception's courses her comprehension, classifications, essential factors and mechanisms formation, particular to manifest in childhood.

Key words: social's behavior personality, reason and mechanisms formation social's behavior.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2011 р
Прийнято до друку 25.11.2011 р.